

5. Томашівський С. Замітка до пісні про Штефана-воєводу // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – Т. 6.
6. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
7. Франко І. Характеристика руської літератури XVI–XVIII століть // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993.
8. Gindely A. Geschichte der Böhmischen Brüder. – Praga, 1857. – Bd. 2.
9. Grabowski T. Literatura Braci czeskich w Polsce XVII w. – Lwów, 1938.
10. Łukaszewicz J. O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkopolsce. – Poznań, 1835.
11. Nejnosz W. Wiadomość o pobycie Waclawa Mitmanka wygnańca czeckiego na Rusi Czerwonej w połowie XVI w. (Przyczynek do dziejów reformacji w Polsce) // Ziemia Czerwieńska. – 1936. – Zesz. 1.
12. Williams G. Protestantism in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth. – Cambridge, 1988.

*Валентин Вандишев (Суми),
Валерій Скотний (Дрогобич)*

Релігієзнавчі студії Івана Франка: спроба визначення витоків

В історії вітчизняної культури, а літератури й філософії зокрема, ми повсякчас зустрічаємося з ситуацією неповноти, невизначеності витоків. Певною мірою це можна пояснити невпинним бігом часу, руйнівної дії якого не уник ще ніхто. А що ж стосується конкретно української спадщини, то тут значну роль відіграє чинник суб'єктивний – втручання ідеолога, наділеного владою.

Те саме можна сказати й про доступність творчого доробку багатьох знаних мислителів нації. Скажімо, широко розповсюджене видання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах містить далеко не всю його спадщину, чого, власне, можна було очікувати ще тоді, коли його готували і видавали. Адже ще до сторічного ювілею від дня народження І. Франка про це попереджував Є. Маланюк у статті “Франко незнаний”. Тоді він написав: “Пригадаймо деякі невеселі факти. Донині існують ніколи не видані твори Франка. Донині лежать у Львові (якщо не зникли) його невикористані рукописи. Донині немає не те що повного видання його літературної спадщини, а й навіть більш-менш “академічно” виданих окремих циклів чи окремих родів його творів, то значить, виданих за певним пляном, з певною текстологічною підготовкою та наймінімальнішим історико-літературним наświetленням” [6: 82–83]. Так і трапилося. Повного зібрання творів І. Франка не видали, не кажучи вже про масові упереджені “поправки” на особливості його епохи. Тому питання такого видання залишається на часі.

Такі тоді були часи, що не можна було за певних ідеологічних обставин, та ще й за певних суб'єктивних уподобань зробити дійсно повне зібрання творів

одного з геніїв української нації. У 1970-ті роки можна було, навіть не підкреслюючи цього, з ідеологічних мотивів принизити видатного мислителя європейського рівня тим, що просто не сказати всього про його науковий доробок, замовчати про оцінки його значення в українському і європейському культурному надбанні. Сьогодні так робити важче, складніше, треба чимось приспати сумління, але все-таки роблять... Утім, тут знову можна апелювати до Є. Маланюка: “Що Франко є великий, в цім ледве чи сумнівається пересічний земляк... Тут діє якийсь “інстинкт величі”, який у так званих масах є значно більш живий, аніж припускають демагоги. Розуміється, це обставина немаловажна, але горе в тім, що визнавана й відчувана велич Франка залишається для надто багатьох книгою за сімома печатами, яку мало хто намагається читати” [6: 83–84].

Найбільшій зневаги і забуття зазнали твори І. Франка, у яких ішлося про релігійно-духовне та історико-культурне надбання нашого народу, про той пласт культури, який століттями надавав наснаги і знання нашим пращурам, який допомагав їм орієнтуватися в оточуючому світі, де треба було будь-що вижити самим і дати можливість змужніти наступному поколінню. Важливе місце у тій культурі займали і біблійні тексти, і спостереження над особливостями космобіологічних, кліматичних, погодних та інших обставин людського буття.

Зважаючи на вищезазначене, мету цієї статті можна сформулювати як намагання визначити обсяг і значення наукового доробку І. Франка, який долучався до важливих світоглядних проблем, пов’язаних, зокрема, з дослідженням історії виникнення Старого Завіту, сутності та ролі релігії в суспільному житті, взаємозв’язку науки і релігії.

Для знавців творчого доробку І. Франка його праця над літературою релігійного змісту, а тим паче видання після ретельного опрацювання Палей Крехівської та значної кількості текстів апокрифічної літератури, могла б викликати певне здивування. Адже вони знають, як вельми критично І. Франко ставився до середньовічної науки. Щоб пояснити причини такого ставлення до неї, зазначав І. Франко, досить пригадати алхіміків чи астрологів, які працювали над пошуками філософського каменя, що міг дати життя вічне і перетворити будь-який метал на золото.

Однак, будучи відповідальним у своїй науковій діяльності, навіть долучившись до текстів релігійного змісту, І. Франко послідовно керувався принципом історичності та автентичності тексту. Звідси походить його зосереджена увага до дослідницького надбання західноєвропейських і російських науковців. Адже над текстами апокрифів дослідники працювали давно. Тому І. Франко до кожного тексту додавав примітки, у яких вказував походження оповідання чи паралельні тексти з інших збірок, списків і видань. Зокрема, готуючи до видання Палею Крехівську, він посилався також на вже відоме тоді видання 1892 року Палей Коломенської, яке зробили науковці під керівництвом М. Тихонравова [7]. Справа в тому, що численні списки Палей мають певні, інколи суттєві, відмінності. Тому, бажаючи дати найбільш вичерпну уяву про текст Палей, доводиться апелювати до паралельних

місць в інших списках Палеї і робити вставки, до чого вдавались і Тихонравов, і Франко. Для детальнішого ознайомлення читача зі змістом старозавітних апокрифів І. Франко у зазначеному виданні також використовував рукописи о. Іллі Яремецького-Білашевича, о. Теодора Поповича Тухлянського, Дрогобицький рукопис 1743 року та ін.

У цьому плані велика культурологічна та краєзнавча робота, яку започаткував І. Франко наприкінці XIX ст., і сьогодні залишається актуальною. Він зазначав, що вже з XVI ст. історична доля не була прихильною до пам'яток нашого письменства, і навіть “все найкраще, що в ньому було, не мало щастя до друку, а через те й не могло мати такого впливу, який би мало, будши надрукованим” [1: I–II]. Не буде зайвим пригадати й ті історичні обставини, які спричинили досить тернистий і довгий шлях Біблії до християн-українців. Адже Старий Завіт був малодоступною й рідкісною книгою навіть серед наявного на той час масиву рукописних книг. М. Волков зауважив, що загалом у XI–XV ст. на Русі написано близько 25 тис. книг. А. Нікольський вважав, що загальна кількість рукописних книг на Русі в XI–XVII ст. становила 75 тис. [3: 107]. І це в той час, коли Біблія, яку підготував і надрукував Мартін Лютер німецькою мовою, з 1534 до 1574 року була розпродана загальним накладом близько 100 тис. примірників.

Праця І. Франка дуже показова і з іншої причини. Адже він виявився одним із останніх дослідників того значного пласту культури, переважну частину якого було знищено в часи Жовтневої революції 1917 року, Громадянської війни, боротьби із забобонами, з буржуазним світоглядом, з релігійним дурманом тощо.

Вражає глибока обізнаність І. Франка з перебігом компаративістської дослідницької роботи у XIX ст. з паралельними (чи квазіпаралельними) місцями у “Повісті временних літ” і Палеї. У дослідників були певні підстави порушувати питання про обізнаність автора “Повісті” зі змістом Палеї. Сам Іван Якович радше схильний був розділити думку Ватрослава Ягича (1838–1923), який заперечував такий зв'язок. Прихильники теорії М. Тихонравова вважали, що Палея постала на Русі під час першого розквіту нашого письменства в XII або XIII ст. Саме тоді у нас склалися помітні і обширні пам'ятки: Літопис, Патерик, руська редакція Хронографа. А Палея “...вставленими в текст апокрифами відповідала й на такі питання побожної цікавості, на які зовсім не відповідала Біблія”, – зазначив І. Франко [1: XX].

Праця над дослідженням текстів старовинних слов'янських (західно-руських, або південно-руських, як їх часто називали у XIX ст.) літературно-релігійних пам'яток вельми корисна для того, щоб усвідомити, по-перше, витоки походження текстів; по-друге, текстуальну і герменевтичну трансформацію, що її тексти зазнали в процесі неодноразового переписування протягом століть у різних регіонах проживання слов'янських народів. Адже саме останнє і є дуже показовим і вагомим для розуміння сутності світоглядних упереджень і стереотипів, притаманних нашим пращурам. Дуже важко позбутися думки про те, що у втаємничених глибинах свого колективного несвідомого ми не несемо особливостей цього глибинного

етнопсихічного сприйняття дійсності. Інакше дуже важко зрозуміти нашу відмінність від інших слов'янських народів. Непросто в цьому контексті визначитися і з особливостями вітчизняного релігійного світосприйняття, яке навіть у межах православної релігії несе на собі відбиток незрозумілого плюралізму і непослідовності, що не знаходять обґрунтованого пояснення.

Отже, саме для того, щоб зрозуміти вітчизняну “філософію серця”, яку так по-різному тлумачили Г. Сковорода, П. Юркевич, І. Франко та інші вітчизняні мислителі, і варто долучитися до витоків, які нам нині доступні.

Актуалізує зазначену тему значний доробок, що його демонструють у своїх дослідженнях, починаючи з середини 1990-х років. Е. Бок, В. Горський, Л. Жуковська, О. Киричок, О. Князевська, С. Лезов, В. Марцинковський, В. Мільков, Ю. Сватко, І. Свенцицька, О. Сирцова та ін. У цьому плані значний інтерес викликають текстологія і мова найдавніших слов'янських пам'яток, історія та герменевтика у вивченні Нового Завіту, достовірність Євангелій на підставі вивчення першоджерел, дослідження давньоруських апокрифів, філософська екзегеза і текстологія апокрифічних апокаліпсисів, Палеї, Зодії, Трепетників, Колядників, Бронтоскопій тощо.

Уже на початку 1890-х років І. Франко започаткував серію видань “Пам'ятки українсько-руської мови і літератури”. У цій серії вийшли пам'ятки апокрифічної і легендарної літератури. Це була поширена на терені України релігійна література XV–XVIII ст., яка за своїм змістом не відповідала духу офіційної релігії, уже починаючи з XVI ст., а тим паче в XIX ст. І. Франко хотів дати читачеві оригінальні тексти апокрифів старозавітних, апокрифів новозавітних, апокрифів есхатологічних, тексти вірувань, ворожби, заклинань тощо. Саме цією роботою він хотів показати, якою була система християнських вірувань минулих часів і що існує коло окультної релігійної літератури. Апокрифи – книги таємні, вони були у стародавні часи доступними лише для посвячених у всі тайни культу Орфея чи Гермеса Трисмегіста. І. Франко зазначав, що поширення апокрифів було спричинене існуючою потребою в такому знанні. Особливо багато таємних книг мала могутня секта гностиків. Стара християнська церква III–IV ст. терпимо ставилася до апокрифів, бо не були ще канонізовані ніякі церковні твори. Наприкінці IV ст. було вже започатковано процес складання списків заборонених для використання в церкві книжок. З того часу зміст поняття *книжки апокрифічні* набув нового значення – книжок, заборонених для вживання в середовищі християнської церкви.

На Русі апокрифічна література мала чималу популярність. Тому цілком слушно, що вже з другої третини XIX ст. декілька учених зайнялися дослідженням руських апокрифів минулого. Серед багатьох українських монастирських рукописів, які датуються XV і пізнішими століттями, трапляється широке коло тем: різноманітні молитви, пророцтва, тлумачення Псалтиря та Євангелій, повчання, сповідання отцю духовному, притчі з Лівтиці, всілякі виклади про православну віру, сповідання Папи римського, Аристотелеві врата, статті про істинні і неправдиві книги, дрібні статейки та апокрифічні молитви тощо.

Історія вітчизняної релігійної думки та розвитку міжконфесійних відносин досить насичена і сповнена явних і прихованих протиріч. Певною мірою це стає очевидним у ході компаративістського дослідження західноєвропейської та вітчизняної культури середини XV – середини XVI ст. Для нас цей час цікавий ще й тому, що саме на другу половину XV ст. припадає увесь недовгий життєвий шлях Юрія Котермака (близько 1448–1494) з Дрогобича – визначного мислителя європейського рівня. Його першим з південно-руських мислителів було обрано ректором Болонського університету. Він також першим у Римі надрукував свою книгу “Прогностик на 1483 рік” [4]. Цікаво (навіть дещо містично), що у слов’янському світі першу друковану глаголицею книжку “Місал за законом римського двору” також видано у 1483 році чи то у Венеції, чи то в далматинському селі Косинь. Незважаючи на те, що молодим українцям доводилося шукати знань у західноєвропейських країнах, не викликає жодного сумніву, що початкові знання і в другій половині XV ст. вони отримували вдома. Тут важливо, якими джерелами вони користувалися для навчання.

Значну увагу філософ І. Франко звернув на дослідження історії й сутності релігійної свідомості. Він вважав, що релігія – суспільно-історичне явище. У греків спочатку була релігія природи. Потім вони ввели у свій культ декілька богів і напівбогів. У праці “Лукіан і його епоха” І. Франко писав: “Грецька міфологія була найбільш поетичним, прекрасним і досконалим співом молодого людського духу”. На його думку, релігія тісно кореспондувала з культурою, зі звичаями і національним характером народів.

Коли звертаємося до минулого вітчизняної культури, то безумовно розуміємо, що на самому початку було Слово. Доля літературних пам’яток старовини досить одноманітна. Вони приречені на суд часу, який їх до того ж руйнує. Зрозуміло, що час пов’язаний із присутністю в ньому людини. Ті фрагменти старовинних текстів, які вціліли, вкриваються культурними шарами, думками і коментарями дослідників та невігласів, до них додають чужий їм матеріал. Відтак, замість дати можливість зрозуміти читачеві текст, створюють навколо нього усіякі міфи й домисли. Такі наслідки поверхового дослідження відчують і знають учені, у котрих шукання істини переважає жадобу ствердження свого власного імені в науці. Повне право називатися шукачем істини має і І. Франко.

На рубежі XIX–XX ст. учені знайшли низку матеріалів щодо становлення християнства. І. Франко відразу відгукнувся на цю подію працею “Біблійне оповідання про створення світу в світлі науки”. Матеріалістична й антиклерикальна спрямованість книжки простежується в її змісті:

1. Боротьба Віри з Наукою.
2. Мойсей і так звані Мойсеєві книги.
3. Перше біблійне оповідання про сотворення світу.
4. Те саме оповідання в світлі Науки.
5. Друге біблійне оповідання про сотворення світу.

6. Інума Іліш, або Старовавилонське оповідання про сотворення світу.
7. Жиди перейняли свої казки від вавилонян та інших сусідніх народів.
8. Закінчення.

Цю працю І. Франко написав наприкінці 1904 року, а надрукував у першій половині 1905 року окремим відбитком накладом 200–500 примірників. Церква рішуче виступила проти цієї праці, а тому підприємливі священнослужителі вихід знайшли швидко: наклад книги скупили і спалили. З того часу І. Франко захворів і почав слабнути, як вважав його товариш професор О. Сушко. Саме останній після смерті І. Франка видав цю роботу у Вінніпезі 1918 року [9].

У передмові до згаданого видання О. Сушко зазначав: “План був сміливий. Написати популярну студію про початки і джерела біблійного оповідання про створення світу. Напечатати в тисячах примірників. Розкинути між народ, аби велику Правду про найбільшу містерію світу пізнали мільйони нашого замученого простолюду, а пізнавши її, щоб визволились з важкого ярма вікових пересудів, темноти і визиску!”

Сам І. Франко зауважив: “Переклад такої книги, як Біблія, повинен бути або популярний, то значить, бодай мовою своєю зрозумілий для широкої маси народу; або науковий, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значення речення першовзору. В однім і другім разі треба, аби перекладач сам добре розумів той перовзір, а потім старався передати його іншим так, щоби і вони зрозуміли його не інакше як він. На жаль, небіжчик Куліш не лише що не знав зовсім гебрайської мови, якою писані святі книги жидівські, – він не знав також порядно ані грецької, ані латинської мови, на яких єсть давні і важні переклади тих книг, та не знав порядно ані німецької, ані французької мови, на яких є нові наукові переклади і праці про сі книги” [9: 49].

Тут очевидний зважений підхід науковця до цього питання. Біблія – дуже важлива книга в історії людства, тому вона має бути доступною людям у такому вигляді, який адекватний її змісту. Про слушність зауважень І. Франка щодо праці П. Куліша свідчить хоча б той факт, що він не зважив на суттєву відмінність між поняттями “істина” й “правда”. Досить подивитися на те, як переклав П. Куліш пояснення Ісуса Христа Понтієві Пилату про свою місію. Порівняймо два тексти, які вийшли майже одночасно. Ось текст із канонічної Біблії, поширюваної в Російській Імперії (1892): “Я на то родился и на то пришел в мир, чтобы свидетельствовать об истине; всякий, кто от истины, слушает гласа Моего” (Ин: 18: 37) [2]. А ось текст із перекладу Біблії, що зробив П. Куліш із співавторами (1890-ті роки) “мовою русько-українською”: “Я на се родивсь і на се прийшов у сьвіт, щоб сьвідкувати правді. Кожен, хто від правди, слухає мого голосу” [8].

Особливо важливе значення має гуманістична спрямованість філософії І. Франка. Він підкреслював велику складність і заплутаність науки про людину і про людське життя. Лише ця наука може визначити справжнє місце людини в природі і серед інших людей; вона тисячами прикладів підкріплює свої міркування про

те, як треба жити, керувати власним розвитком. І хоча наука про людину не може вказати остаточного кінця поступу, вона вказує на найближчу мету – рівність і щастя всіх людей.

Ситуація останньої чверті XIX ст., на яке власне і припало громадянське і професійне змушнення І. Франка, значною мірою була піддана “...переможним впливам тих догматів, резонованих десятками Чернишевських та Михайловських на чолі з т. зв. великою російською літературою, що отруювала і нищила все живе. Це в тій атмосфері зародилося в Росії специфічне есерівське мужикопоклонство, що затруїло й zdeформувало наше, в істоті своїй чисте, ідеалістичне й, по-своєму, святе народництво”, – зазначав Є. Маланюк [6: 120]. Тому І. Франкові й доводилося “лупати сю скалу” ідеологічних стереотипів зазначеної доби.

Через півстоліття слова А. Кроткова звучать ніби відлунням до вислову Є. Маланюка, який стверджував, що масовим у нашій країні був “літературоцентричний” тип мислення, оскільки від часів Пушкіна література в нас займалася справою їй не притаманною, а то й протипоказаною. А. Кротков писав: “У країні, де громадянин-обиватель мав лише ті права і свободи, які влада погоджувалася йому дарувати, художня література заміняла історію, економіку, ідеологію, релігію, публіцистику, філософію, педагогіку, етику, а письменники – представники назагал досить вузького кола досить вузьких професіоналів досить вузької та специфічної царини естетичної діяльності – сприймалися як “сумління нації” і “мозок народу” [5: 52].

Отже, започаткувавши видання серії “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури”, І. Франко надав можливість науковій спільноті насамперед ознайомитися з поширеними серед наших пращурів релігійно-літературними творами. Такою була його очевидна мета, яку він прямо сформулював. Але нам здається, що у філософаматеріаліста І. Франка була й інша мета. Виданням оригінальних текстів він явно продемонстрував, що звична сучасникам церковна догматика має ширше підґрунтя, яке охоплює значну частину природничо-наукового знання. Він довів, що забута література XV–XVIII ст. мала і практичне значення для наших пращурів.

Важливим, на наш погляд, є ще один висновок, який стосується впливу результатів Франкових досліджень (окультно-)апокрифічної літератури на його літературно-художню творчість. Значною мірою це стосується відомих його поем “Мойсей”, “Смерть Каїна” та інших поетичних і прозових творів. Справа в тому, що зміст канонічних біблійних текстів, доповнений тлумаченнями, які спиралися на раціоналістичну філософію гностиків, і неканонічні євангелія, що були поширені на вітчизняному терені упродовж століть, дали І. Франкові привід опоетизувати та творчо опрацювати все усвідомлене в прозових літературно-філософських творах. Утім обґрунтування цього висновку потребує подальших досліджень.

Література:

1. Апокріфи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Ів. Франко. – Львів, 1896. – Т. 1: Апокріфи старозавітні.

2. Библия, или Книги Священного Писания Ветхаго и Новаго Завета. В русском переводе с параллельными местами. Издание второе, вновь просмотренное. – СПб., 1892.
3. Горбаченко Т. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект. – К., 2001.
4. Дрогобич Юрій. Verba Magistri: пророцтва і роздуми / Редактор-укладач В. Вандишев, переклад Л. Гаврило, відп. редактор В. Скотний. – Дрогобич, 2001.
5. Кротков А. В начале славных дел (литературно-критический взгляд на 20-летие “перестройки”) // Литературная учёба. – 2005. – № 3.
6. Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто, 1962.
7. Палея Толковая по списку, сделанному в г. Коломне в 1406 г. – Москва, 1892.
8. Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту: Мовою русько-українською / Пер. П. О. Куліша, І. С. Левицького і І. Пулюя. (1903–2003. Ювілейне видання). – К., 2003.
9. Франко І. Біблійне оповіданє про сотворенє сьвіта в сьвітлі науки / Доповнив, додав пояснення, образки і мапу проф. др. Ол. Сушко. – Вінніпег, 1918.